

યતિદિનચર્યા : વૃત્તિની ગવેષણા.

— પં. પ્રદ્યુમ્નવિજયગણી

‘યતિદિનચર્યા’ નામની બે કૃતિ પ્રસિદ્ધ છે. એક શ્રી દેવસૂરિકૃત અને એક શ્રી ભાવદેવસૂરિકૃત. તેમાં શ્રી ભાવદેવસૂરિ કૃત ‘યતિદિનચર્યા’ —તેના ઉપરની શ્રી મતિસાગરસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત—પૂજ્યપાદ સાગરજી મહારાજે સંપાદિત કરીને પ્રકાશિત કરી છે. અને બીજી શ્રી દેવસૂરિકૃત ‘યતિદિનચર્યા’ હજી અપ્રકાશિત છે. જો કે તે મૂલમાત્ર મુનિ જિનવિજય દ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશિત થનાર હતી પણ તેના ફર્મા છપાઈ ગયા અને પછી પ્રસ્તાવના ન લેખવાના કારણે એ રીતે અપ્રકાશિત જ રહી ગઈ. તેના ઉપર પણ શ્રી મતિસાગરસૂરિકૃત વૃત્તિ મળે છે.

આ મતિસાગરસૂરિજી કોની પરંપરામાં આવે, તેઓનો ગુરુપૂર્વક્રમ શું છે, તેઓનો સત્તાસમય કયો, તેઓની આ બે સિવાય કઈ કઈ રચના છે, વગેરે વાબતો જાણી શકાઈ નથી.

અમારે અન્યારે આ શ્રી દેવસૂરિકૃત ‘યતિદિનચર્યા’ નું સંપાદન ચાલે છે. આના માટેની સામગ્રી ભંડારોમાંથી સારા પ્રમાણમાં મળી છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન એક પોથી છાણીના શ્રી વીરવિજયશાસ્ત્રી સંગ્રહની તાડપત્રની મળી છે. લેખનસંવત વિ. સં. ૧૩૦૧ છે. પ્રતિ શુદ્ધ છે. આમાં ગાથા ૩૮૯ છે. શ્રી જિનવિજય—સંપાદિત કૃતિમાં ૩૩૬ ગાથા જ મળે છે. તેમને પણ ઘણી ઘણી પ્રતોમાં અન્યાન્ય ગાથાઓ તો મળી છે પણ તેઓએ એક વાચના સ્વીકારીને અન્ય પ્રતોની ગાથાને પાદનોંધમાં મૂકી છે. અમે તો આ છાણીની તાડપત્ર—પોથીને જ આધારે સંપાદન કર્યું છે. બીજી કાગળની સત્તરમા સૈકાની ઘણી પ્રતો અલગ અલગ ભંડારોમાંથી મળી છે. એક સંવેગીના ઉપાશ્રયના ભંડારની પોથી તો “વિ.સં. ૧૬૪૪ વર્ષે જગદ્ગુરુ— શ્રીહીરવિજયસૂરિવાચનકૃતે મુનિમાનવિજયેન લિખિતા” — એવી પુષ્પિકાવાળી મળી છે. જો કે અમને મળેલી પોથીઓમાં પણ ગાથાની સંખ્યા તો ઓછી—વધારે મળી જ છે.

શ્રી ભાવદેવસૂરિકૃત ‘યતિદિનચર્યા’ની ગાથા તો માત્ર ૧૫૪ જ છે. એટલે પૂ. સાગરજી મહારાજે તેનો મિતાક્ષરી પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું જ છે કે “એક શ્રી દેવસૂરિકૃત ય.દિ.ચ. મળે છે પણ તે મોટી છે માટે સંક્ષિપ્તરુચિ જીવો માટે આ નાની પ્રકાશિત કરીએ છીએ.” શ્રી ભાવદેવસૂરિ કરતાં શ્રી દેવસૂરિજી પ્રાચીન છે. દેવસૂરિકૃત ય.દિ.ચ. ની આદિ—અન્તિમ ગાથા આ પ્રમાણે છે. આદિ ગાથા —

તં જયદ્ધ સુહં કમ્મં નિમ્મિઅસમ્મં જયમ્મિં જં સૂરો,
અવિરામં પિચ્છંતો અજ્જવિ ન કરેદ્ધ વીસામં ॥૧॥

અન્તિમગાથા -

સંવિગ્ગ-વગ્ગ-સાચર-પભણિય-સિરિદેવસૂરિ-ઉદ્ધરિયા ।
જાવ રવિ-દિવસ-ચરિયા તા જયડ જડેળ દિળચરિયા ॥૬૮૯॥

આના ઉપર મતિસાગરસૂરિની વૃત્તિ છે. તેઓનો સત્તાસમય અદ્વારમા સૈકાનો લાગે છે. વધોને સત્તરમો સૈકો-૯૫ થી જૂના હોય તેમ જણાતું નથી.

ભાવદેવસૂરિકૃત ય.દિ.ચ. ઉપરની વૃત્તિમાં તો તેઓએ પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે-

દિનચર્ચા શ્રુતધુર્યા કૃતવાન્ શ્રી ભાવદેવસૂરિવરઃ ।
સુકરાં તનુતે રમ્યાં મતિસાગર ઇષ તદ્વૃત્તિમ્ ॥

આ રીતે શ્રીદેવસૂરિકૃત ય.દિ.ચ.ના આદિ ભાગ કે અન્ત ભાગમાં તેઓનો નામોલ્લેખ મળતો નથી. ખંડારની નામાવલિમાં ‘ટીકાકાર મતિસાગરસૂરિ’ એ રીતનો ઉલ્લેખ છે- ૪૧૪૪ ગ્રન્થાગ્રની વૃત્તિની રચના ઘણી જ શિથિલ બંધવાળી અને કોઈ શિખાઉ વ્યક્તિએ આ પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેવું પ્રતીત થાય છે. વઢી આ ટીકાની જેટલી પોથી મઢી તે બધામાં ગાથા-૬૪ થી ૬૯ ઉપર વૃત્તિ નથી. ક્યાંક ક્યાંક વૃત્તિ અધૂરી પણ મૂકી છે અને આશ્ચર્ય તો એ છે કે જેટલી પોથીઓ મઢે છે તે બધી જાણે એક જ લહિયાના હાથે લખાવેલી હોય તેમ લાગે. પત્રસંખ્યા, કાગળની સાડજ, જાત, અક્ષર-મરોડ બધું જ એકસરખું. અને જે પાનાની જેટલી લીટીથી, જે અક્ષરથી વૃત્તિ અધૂરી છે તે જ રીતે ભાવનગર, લીંબડી, અમ. ડેલા.ની એમ બધી પોથીઓમાં છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં એક આશાનું કિરણ છે.

ડેલાના ઉપાશ્રયની ય. દિ. ચ.ની મતિસાગરસૂરિ કૃત ટીકાની જે પોથી છે તેની પહેલી પૂંઠીમાં ફીળા અક્ષરે આખું પાનું ભરીને લખાણ છે. સૂક્ષ્મ નજરે જ્યારે એ લખાણ વાંચ્યું-ઉકેલ્યું ત્યારે ધ્યાન આપ્યો કે આ તો શ્રી દેવસૂરિકૃત. ય. દિ. ચ. ની પહેલી ગાથાની વૃત્તિની કાચી નકલ છે. એ વૃત્તિની શૈલી જોઈને થયું કે શ્રી દેવસૂરિકૃત ય.દિ.ચ. ની ગરિમાને ન્યાય આપે તેવી આ ટીકા છે. પણ આજ દિન સુધી ઘણાં ખંડારોમાં આ દૃષ્ટિએ તપાસ કરી પણ હજી નજરે ચઢી નથી.

કોઈ પણ વિદ્વાન મિત્રને એ જોવામાં આવે તો જરૂર જાણ કરે.

અત્યારે મૂળ અને વૃત્તિનું સંપાદન થઈ ગયું છે, પણ કદાચ આ વિદ્વત્પૂર્ણ વૃત્તિ-મઢી આવે તો તેનું જ સંપાદન કરવું એ આશાએ આનું પ્રકાશન રોકી રાખ્યું છે.

વિદ્યાપ્રેમી સહૃદય વિદ્વાનોને ધ્યાન આવે તે માટે બંને વૃત્તિનો પ્રારંભ ભાગ આ સાથે આપ્યો છે-તે જોવાથી બંનેની શૈલીનો પણ પરિચય મઢી જશે.

अज्ञातकृत वृत्ति

‘यतिदिनचर्यानी टीकावाळी प्रतना पहेला पानानी पहेली पंठी उपरना पाठनो आ उतारो छे. प्रत नं. ११२५४. आ पाठ डेलानी प्रतमां पहेला पानानी आगळ छे. पोणुं पानुं लखेलुं छे.

श्रेयांसि बहुविधानि महतामपीति कृतमङ्गलोपचारैरेव शास्त्रादौ प्रवर्तितव्यम् । तन्मङ्गलं नामादिभेदतश्चतुर्विधम् । तद्यथा--नाममङ्गलं स्थापनामङ्गलं दव्यमङ्गलं भावमङ्गलं चेति । यन्मङ्गलार्थशून्यानां जीवाजीवोभयानां ज्वलनादीनां देशीभाषया मङ्गलमिति नाम रूढम् । तत्र जीवस्याग्रेर्मङ्गलमिति नाम रूढं सिन्धुविषये, अजीवस्य दवरकचलनकस्य मङ्गलमिति नाम रूढं लाटदेशे, जीवाजीवोभयस्य सु-मङ्गलमिति नाम रूढं चन्दनमालाया दवरिकादीनामचेनत्वात् पत्रादीनां सचेतनत्वाज्जीवाजीवोभयत्वं नवं वा क्रियते तद् वस्तु = नाम्ना नाममात्रेण मङ्गलमिति कृत्वा = नाममङ्गलं स्वस्तिकादीनां तु या स्थापना लोके सा स्थापना मङ्गलं चित्रकर्मादि गतः परममुन्यामपि स्थापनामङ्गलम् । दव्यमङ्गलं तु द्विधा आगमतो नोआगमतश्चात्रागमो मङ्गलशब्दार्थज्ञानरूपोऽभिप्रेतस्तदावरणभयोपशमवानपि यो मङ्गलशब्दार्थेऽनुपयुक्तः स आगमतो दव्यमङ्गलमनुपयोगो दव्यमिति वचनात् । नोआगमतस्तु तद् ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्वयतिरिक्तभेदात् त्रिविधं तत्राद्ये निगदसिद्धे तथा जिनप्रणीता मङ्गल्यया प्रत्युपेक्षणादि क्रिया अनुपयुक्तेन क्रियते सा अथवा शोभनवर्णादिगुणविशिष्ट सुवर्णरत्नदध्यक्षतकुसुममङ्गलकलशादिकं तत्सर्वं तद्वयतिरिक्तं नो आगमतो दव्यमङ्गलम् भावमङ्गलमपि द्विविधं आगमतो नोआगमतश्च । तत्रागमत-स्तावन्मङ्गलपदार्थज्ञ उपयुक्तश्च । नोआगमतस्तु आगमवर्जज्ञानचतुष्टयं दर्शनचरित्रणि चाथवा प्रतिक्रमणप्रत्युपेक्षणादिक्रियां कुर्वाणस्य यो ज्ञानदर्शनचारित्रोपयोगपरिणामः सतो आगमतो भावमङ्गलमुच्यते । तदत्रचतुर्विधेषु मङ्गलेष्वाधत्रयमनुपयोगित्वात् अनादृत्य शास्त्रारम्भे शास्त्रकारः विघ्नविघातकं द्वितीयं तु भावमङ्गलरूपं शुभं कर्म-साध्वादेः स्तुतिद्वारेणोपन्यसन्नाह-तं जयइ ति तत् शुभं प्रशस्तं निरवद्यत्वात् कर्मचरणाद्यासेवनं जयति प्रकर्षवन्तया व्याप्नोति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यत् शब्दघटनामाह-यत् कर्म निम्मिअसम्पं जयम्मि ति पूर्वगुणस्थानकापेक्षया जयो रागादेर्येन सः निर्मितसम्यक्जयस्तस्मिन्थवा सम्यक् चासौ जयश्च सम्यग्जयः स तु बाह्यारिजयापेक्षया आन्तरारिजय एव निर्मितः सम्यग्जयोपेतः स नि० तस्मिन् साधौ अविरामं ति विलम्बरहितमप्रमादेन यथासमयं यथाकालं साधुभिरासेव्यमानत्वात् प्रेक्षमाणो विलोकयन् अद्यापि सूरौ विश्रामं न करोति साधुवदहमपि सर्वजन्तुहितदायि कर्म समाचरेयमित्यभिप्रायेण सूरौऽविलम्बेन क्षेत्रं प्रकाशयन् चरतीतिशास्त्रकर्त्रोत्प्रेक्षितोऽर्थः । ननु शुभकर्मानुष्ठानं कथं नोआगमतो भावमङ्गलम् । को नाम मङ्गलपदार्थः । उच्यते भावो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः । सोऽत्र प्रत्युपेक्षणादिकर्मोपयोगरूपो भावो विवक्षितोऽस्ति नोशब्दोऽस्यात्र देशवाचौ क्रियामिश्रत्वात्।

मग्यतेऽधिगम्यते हितमनेनेति मङ्गलम् । अथवा मङ्गो धर्मस्ते लाति समादत्ते
इति मङ्गलं धर्मोपादानहेतुरिति शुभानुष्ठानं एतादृशं वर्तते एवेति ।

अन्ये तु द्रव्यमङ्गलमपि भावमङ्गलं तदङ्गत्वात् । यद्यस्य कारणं तत्तद्द्रव्यपदेशं
लभत एव यथा आयुर्धृतं रूपको भोजनमित्यादि । एवं वा त्रयप्रकारेण भावमङ्गलस्य
प्रायेण पुण्यप्रकृतिनिमित्तकत्वात् कारणे कार्योपचारं विधाय तदेव स्तुतिद्वारेणोपन्यसन्नाह -

तं जयइ त्ति तत् शुभं कर्म सान्तवन्दनीयादि तीर्थकृत्रामप्रभृतिकं जयति यत् शुभं
कर्म जगति निर्मितं प्राणिभिरित्याध्याहारः विश्वे अविरामं-न विद्यते विरामोऽवसानमस्य
तदविरामं अनन्तं अनेकजीवापेक्षया प्रेक्षमाणोऽद्यापि विश्रामं न करोति । किमुक्तं भवति ।
नाना के ते नानाजीवानां पुण्यावलोकनार्थमेव अविश्रामं भ्रमतीति पक्षिकोऽर्थः ।

मूल =

तं जयइ सुहं कम्मं, निम्मियसम्मं जयंमि जं सूरु ।
अविरामं पिच्छंतो, अज्जवि न करेइ वीसामं ॥१॥

श्री मतिसागरकृत टीकानो प्रारंभभाग

६ ॥

ओं नमो विश्वविख्यातकीर्त्तये कान्तमूर्त्तये ।
विश्वालङ्कारभूताय पूताय श्रीमदहर्तते ॥१॥

अष्टकर्मक्षयात् सिद्धिं प्राप्ता ये परमेष्ठिनः ।
ते सिद्धाः सिद्धिसौख्यानि दिशन्तु वरदेहिनाम् ॥२॥

स्वयं पञ्चविधाचारमाचरन्तस्तथाऽपरान् ।
आचारे योजयन्तस्ते जयन्त्वाचार्यकुञ्जरां ॥३॥

ये चाङ्गोपाङ्गपाथोधिपारगाः प्रौढबुद्धयः ।
साधूनध्यापयन्तस्ते जीयासुर्वाचकोत्तमाः ॥४॥

ये च सार्धद्वयद्वीपमध्यगाः सर्वसाधवः ।
विहरन्ति महात्मानो नमस्तेभ्यस्त्रिशुद्धितः ॥५॥

श्रीभारतीं भगवतीं प्रणम्य सम्यक् कवीन्द्रनतचरणाम् ।
यतिदिनचर्याविवृतिं करोमि सगुरुप्रसादेन ॥६॥

[६१]

इह हि ग्रन्थकारः सकल शुभक्रियाकलापसाध्यभूतं ऐहिकाऽऽमुष्मिकसौख्यदायकं
मङ्गलार्थं मङ्गलभूतं शुभं कर्म स्तौति । यथा -

तं जयइ सुहं कम्मं निम्मिअसम्मं जयम्मि जं सूरौ ।
अविरामं पिच्छंतो^१ अज्जवि न करेइ वीसामं ॥१॥

तं जयइ त्ति तत् शुभं कर्म जयति । जयतीति क्रियापदम् । किं कर्तृ कर्म ।
किंविशिष्टं कर्म शुभं शुभप्रकृतिरूपम् । पुनः कथम्भूतं ? निम्माअसम्मं ति सम्यक् निर्मितं
सम्यक् पुण्यप्रकृत्या निबद्धम् । पुण्यप्रकृतिर्यथा सा उच्चगोअ इत्यादि । सातवेदनीयं कर्म
१ उच्चैर्गोत्रं २ मनुष्यद्विकं मनुष्यतिः ३ मनुष्यानुपूर्वी च । पूर्वी वर्ण्यते द्विसमयादिविग्रहेण
भवान्तरं गच्छतो जन्तोर्वृषभनासिकारज्जुकगत्या अनुश्रेणिनयनमित्यर्थः ४ देवगतिः ५ देवानुपूर्वी
६ पञ्चेन्द्रियजातिः ७ औदारिक ८ वैक्रिय ९ आहारक १० तैजस ११ कर्मण १२ रूपाणि
पञ्च शरीराणि औदारिक १३ वैक्रिय १४ आहारकाणां अङ्गोपाङ्गानि १५
वज्ररूषभनाराचसंहननं १६ समचतुरस्संस्थानं १७ वज्रचउक्का० शुभवर्ण १८ शुभगन्ध १९
शुभरस २० शुभस्पर्श २१ अगुरुलघुनामकर्म अङ्गं न गुरु न लहुअं इत्यादि २२
पराधातनामकर्म यतोऽपरेषां दुर्धर्षी भवति २३ उच्छ्वासनाम कर्म २४ रविविम्बे आतपनामकर्म
२५ अनुष्णप्रकाशरूपं = अणुसिणपयासरूवं चन्द्रे उद्योतनामकर्म २६ शुभविहायोगतिर्हसादीनामिव
२७ अंगोवंगनिअमणं निम्माणं कुणइ सुत्तहारसमं २८ । त्रसदशकमाह-तसबायर० त्रसनाम
२९ बादर ३० पर्याप्त ३१ प्रत्येक ३२ स्थिर ३३ शुभ ३४ सुभग ३५ सुस्वर ३६
आदेय ३७ जस ३८ एतत् त्रसादिदशकं सुरायुः ३९ नरायुः ४० तिर्यगायुः ४१ तीर्थङ्करत्वं
४२ एवं द्विचत्वारिंशत् पुण्यप्रकृतयो भवन्ति । प्रस्तुतमेवाह -

जं यत् कर्म पुण्यप्रकृत्योपाजितं तीर्थकर चक्रवर्ति वासुदेव बलदेव अन्येऽपि
महाराजादिरूपं निम्मिअसम्मं ति सम्यक् निर्मितं जयंमि त्ति जगति विश्वे सूरौ त्ति सूर्यो
दिनकरः अविरामं पिच्छंतो त्ति विरामरहितं विश्रामरहितं ।